

A RÓMAI BIRODALOM HATÁRAI

Horti Gábor*

(Kivonat) A Római Birodalom határrendszereinek kutatása már két évszázadra nyúlik vissza. A határlétesítmények rendszeres és módszeres kutatása a 19. századtól kezdve már a magyar királyság területén is megindult, ahogy a nyugat-európai országok többségében. A kutatás módszertana a múlt század végén megváltozott, illetve egy újabb irányvonal meghonosodása kezdődött az elmúlt években. A sikeresen felhalmozott tudásanyag, források és szakirodalom alapján napjaink kutatói számos kérdésben újabb nézőpontokat figyelembe véve, árnyaltabb és teljesebb képet igyekeznek festeni a Birodalom határainak működésével kapcsolatban.

Tanulmányom célja egy átfogó kép felvázolása a Római Birodalom határrendszeréről. Ebben több nézőpontból vizsgálom a határokat, eltérve az eddig meghonosodott, egysíkú, kizárólag katonai és topográfiai szempontokat figyelembe vevő elméletektől. Véleményem szerint a határrendszerek sokkal összetettebbek voltak mind felépítésükben, mind működésükben, mint azt a jelenleg feltételezhetjük.

Vajon hogyan is működtek ezek a rendszerek? Mi volt a rómaiak célja a határok kiépítésekor? Hogyan működtek a természetes átjárási folyamatok? Mennyire voltak sikeresek ezek a védelmi- és határrendszerek? Ezekre és más kérdésekre próbálok válaszokat keresni tanulmányomban.

Kulcsszavak: Római Birodalom, határrendszer, határvédelem, határtípusok, határok működése, római hadsereg, római civilek, kereskedelem, római határok forrásai, római határvédelmi régészeti emlékek.

A tanulmány vázlatja:

- I. A római határok kialakulása
- II. A római határok korabeli és modernkori definiálása
- III. Diplomácia, a határvédelem első vonala – a Római Birodalom külpolitikája
- IV. Római határtípusok
 - a. Szárazföldi kiépített határok 1. típus (védelem egy kiépített fal vagy sánc mentén)
 - i. Hadrianus fala
 - ii. Antoninus fala
 - iii. A germán limes
 - b. Szárazföldi kiépített határok 2. típus (védelem a határ utak (limes-utak) mentén)
 - i. Síkvidéki határ
 - ii. Sívatagi határ
 - iii. Hegyvidéki határ
 - c. Folyami határok
 - d. Tenger menti határok
- V. A római határok működése és célja
- VI. A római határok értékelése – Vajon sikeresek voltak-e a római határok?

Bevezető

A Római Birodalom határainak definiálása nem könnyű feladat, mivel számos olyan körülmény létezik, amelyek alapján kérdésessé válhat egy-egy határszakasz hollétének megállapítása. Ezen felül a római határfelfogás is kérdéses számunkra, az egyes népekkel kötött diplomáciai megállapodások révén Róma nagy

* A szerző: *Horti Gábor* PhD hallgató, SZTE BTK, Ókortörténeti Tanszék. 2014-ben megkapta a Délkelet-Európa Alapítvány és Kutatóközpont *Lykeon Kutatói Ösztöndíját*.

területekhez jutott, de számos esetben helyén hagyta az adott terület politikai vezetését. Arra nincs pontos hivatkozás, hogy mennyire tekintették ezeket az államokat önállóknak, vagy mennyire tekintették a Római Birodalom részeinek. De ezek a kérdések csak a modern kor emberének jelentenek fejtörést, mivel a források alapján kijelenthetjük, hogy a rómaiak minden bizonnyal tudták, hogy hol található birodalmuk határa. Olyan források, mint pl. a *Notitia Dignitatum*, árulkodóak lehetnek, mivel a birodalmi nyilvántartás feljegyezte, hogy az egyes létesítmények vagy a Római Birodalom területén, vagy „in barbarico”,¹ azaz barbár területen helyezkedtek el.² A korszak kutatói számára azonban továbbra is nyitva marad a kérdés, mivel olyan egyértelmű határok megállapítása is kérdésessé válhat, mint Hadrianus fala. A határvédelmi létesítmény elég határozottan választhatta el egymástól a rómaiakat és a barbárokat, azonban a fal északi részén is találhatunk olyan római létesítményeket, amelyek jóval a fal építése után is használatban voltak.

Hogyan definiálhatjuk tehát a római határokat? Mely források lehetnek segítségünkre a Birodalom határainak és működésük módjának megállapításában? Erre és számos más kérdésre keresem a választ tanulmányomban, illetve röviden szeretném bemutatni a Római Birodalom határainak típusait, azok szerkezetét, működési alapelveit. Ezen felül röviden értekezem a határok sikerességéről.

Módszertani bevezető

Módszertani szempontokat figyelembe véve, az egyes határvédelmi létesítmények karakterisztikájával behatóan nem foglalkozom, mivel arra a terjedelmi korlátok nem adnak lehetőséget. A megállapítások háttérében azonban jelentős forrásbázist és statisztikai adatokat használok fel, amelyet a legfrissebb szakirodalom, illetve saját adatgyűjtésem lévén alkalmazok. Úgy vélem, hogy általános szerkezetek összehasonlításával, a rendelkezésre álló források és régészeti emlékek elemzésével a téma sikeresen kidolgozható, a fenti kérdéseket érdemben meg lehet válaszolni.

I. A római határok kialakulása

A Római Birodalom határai fokozatosan alakultak ki a folyamatos hódítási tevékenység következtében. Azonban a hódítások intenzitásának csökkenésével, majd később teljes megszűnésével a római határok nem váltak statikussá, folyamatosan változtak, a nyugati birodalomrész széteséséig.³

Előbb a pun, majd az ezt követő makedón háborúk következtében Róma a Földközi-tenger meghatározó hatalmává vált. A hódítások révén Róma jelentős gazdasági és területi nyereségre tett szert, amelynek következtében a hódítások tovább folytak egészen a Kr. u. 2. század kezdetéig, Traianus császár uralkodásáig (Kr. u. 98-117). Történt ez így annak ellenére, hogy Augustus császár (Kr. e. 27 – Kr. u. 14) a Kr. u. 9-ben történt teutoburgi katasztrófa után, végrendekezése közben hódítási tilalmat rendelt el utódainak, amelyet természetesen nem tartottak be.⁴ A hódítások több szempontból fontosak lehetnek egy császár számára. Claudius császár (Kr. u. 41-54) például azért hódított, hogy bizonyítsa rátermettségét a trónra.⁵ A trónra kerülés ilyen fajta bebiztosítása nem volt ritka eljárás, nem Claudius volt az egyetlen. Ezen felül gazdasági előnyökkel is járt, mivel a zsákmány és az eladott rabszolgákból származó bevételek bőven megtérítették a császári udvar számára a hadi kiadásokat. A Kr. u. 2. század elejére azonban némileg csökken a harci kedv, illetve a hatalmas kiterjedésű Római Birodalom számára már túl nagy anyagi ráfordítással jártak a további hódítások. A 2. század közepén a markomann – quad – szarmata háborúk (Kr. u. 167-180) során bebizonyosodott, hogy inkább a védelemre kell helyezni a hangsúlyt, mivel a nagy tömegben, koncentráltan támadó barbárok át tudják törni a kezdetlegesen mondható, éppen csak kiépült római védelmet.⁶ Az utolsó császár, illetve dinasztia, aki hódítani tudott, az Septimius Severus, illetve a Severus-dinasztia.⁷ Az ő idejünkben a Közel-Keleten történt további hódítás, amelynek során új provinciákat

¹ A *Notitia Dignitatum* a késő Római Birodalom keleti és nyugati részének polgári közigazgatási jegyzéke. Borhy 2003, VIII. Az „in barbarico” kifejezésre a következő példát találjuk benne: „Auxilia uigilum, contra Acinco, in barbarico.” Vagyis contra Acinco erődjét egy segédcsoport őrzi, amely a barbaricumban helyezkedik el. *Not. Dign.* 194 old., 48 sor.

² A barbár szó meghonosítása, illetve használata egész a görög időig nyúlik vissza. A fejlett görög civilizáció ugyanis pejoratív jelzővel, βάρβαρος illette azokat a népeket, akik nem beszélték a nyelvüket. Jelen tanulmányban a barbár szót a nem római népekre, területekre, államokra alkalmazom, eltekintve bármely pejoratív értelmezéstől.

³ A határok a későbbiekben is jelentős mértékben változóképes képet mutatnak a keleti birodalomrész életében is. Ez a periódus azonban nem képezi jelen tanulmány tárgyát.

⁴ Székely 2001, 12.

⁵ *Suet. Claud.* V. 17. 1.

⁶ Luttwak 1976, 145.

⁷ Breeze 2011, 21.

is szerveztek a Birodalomhoz csatolt területekből.⁸ Septimius Severus a Pescennius Niger elleni polgárháború után benyomult a Perzsa Birodalomba és az itt szerzett új területekből és a korábbiak átszervezése után két provinciát alakított ki Kr. u. 194-197 között Mesopotamia és Osrhoene névvel.⁹ A Septimius Severus (Kr. u. 193-211) után következő uralkodók azonban nem tudtak új területeket meghódítani, annak ellenére, hogy a szándék még a Kr. u. 3. század közepén is megvolt a rómaiakban.¹⁰ A későbbiekben a mindenkori császárok már kevésbé területszerző, inkább fegyvelmező, megelőző jelleggel lépték át seregeikkel a római határt. Nagy területi változások a Kr. u. 3. század után már nem érték a birodalmat, új provinciák csak az átszervezések miatt jöhettek létre.¹¹

A római határok kialakulása a Kr. u. 1. század végére tehető, a határvédelem kiépülése Domitianus idején kezdődhetett.¹² A határvédelem alapjai, a legiotáborok előzményei, a csapatok elhelyezkedése ebben az időszakban öltött egy szilárd formát. A táborok és erődítések szilárd építőanyagba történő átépítése Hadrianus (Kr. u. 117-138) és Antoninus Pius (Kr. u. 138-161) idején történhetett.¹³ Ezt követően a határvédelem folyamatosan fejlődött, átalakult. A fejlődési folyamat a Kr. u. 5. század végéig tartott, habár az utolsó nagyobb építési szakasz Valentinianus (Kr. u. 364-375) császár uralkodására tehetjük. Ez után nem tudunk nagyobb átalakításokról, fejlesztésekről.¹⁴

II. A római határok korabeli és modernkori definiálása

A Római Birodalom határainak definiálása a kutatás központi kérdései közé tartozik a római kor vizsgálatának kezdete óta. A modern tudomány számos elméletet dolgozott ki a témával kapcsolatban, azonban a manapság felgyorsuló és elmélyülő vizsgálatok, újabb és újabb leletek, objektumok előkerülésével át kell gondolnunk a jelenleg elfogadott téziseket. A határok vizsgálatakor első és egyben egyik legfontosabb szempont az, ahogyan a rómaiak látták saját határaikat. Ehhez a megfelelő források ismertetése szükséges, amelyet a következőkben teszek meg. Elsőként Augustus princeps önéletrajzából a *Res Gestae Divi Augusti*-ből idézek:

„Gallias et Hispanias provincias, i[tem Germaniam, qua inclu]dit Oceanus a Gadibus ad ostium Albis flumin[is, pacavi...]”¹⁵

„A gall és hispán provinciákat, csakúgy, mint Germaniát, amerre az Oceanus határolja Gades-től az Albis torkolatáig”¹⁶

⁸ Ibid.

Úgy vélem, hogy a hódítási szándék abban mutatkozott meg a rómaiakban, hogy megszállták és provinciákat szerveztek az újonnan meghódított területekből. A római hódítások története során ismert volt a megelőző hadjárat, illetve a büntető expedíció intézménye. Ezek alkalmával azonban a római szándék egyértelműen tükrözötte, hogy nem kívánják hozzácsatolni a kérdéses területet a Római Birodalomhoz, csupán erődemonstrációs szándékkal, valamint preventív jelleggel lépték át a határt. A hódítás szándéka szerintem a támadás után történő intézkedésekből tükröződik. Addig tartották megszállva római csapatok a barbár területeket, ameddig a békeszerződés meg nem kötött, majd ezt követően kivonultak, így nem beszélhetünk hódításról. Dacia esetében például, nyilvánvalóan hódító szándékkal léptek fel a rómaiak, hiszen majd 200 éven át megszállva tartották a területet, valamint provinciát, provinciákat is szerveztek itt.

⁹ Brezze 2011, 21.

¹⁰ P. Licinius Valerianus császár (Kr. u. 253-260) megtámadta a Perzsa Birodalmat, azonban I. Sapor (Kr. u. 215-272) szászánida uralkodó fogságába esett és ott is halt meg. Millar 1996, 166.

¹¹ Diocletianus és utódai alatt szervezték át utoljára a római provinciákat.

¹² Az al-dunai párhuzamok alapján biztosra vehető, hogy már Traianus uralkodása előtt épültek erődítések, amelyek nem fából készültek, ideiglenes jelleggel. Azonban a katonai építészet ilyen irányú törekvései csak később, a Kr. u. 2. század elején váltak általánossá. Karavas 2005, 189-190.

¹³ Luttwak 1976, 145.

¹⁴ A határvédelem átalakulása hosszú folyamat volt, amely a Kr. u. 2. század elejétől kezdődően állandó fejlődést mutat. A mindenkori császárok lehetőségeikhez mérten igyekeztek biztosítani a rendszer fejlesztését, leginkább ott, ahol az a legjobban ki volt téve a veszélyeknek, illetve ahol a külső fenyegetettség jelentősnek volt mondható. Úgy vélem a fejlődés a nyugati birodalomrész bukásáig, illetve azon túl is folytatódott, így a rendszer maga nem érhetette el végső formáját. Az védekezés módja, alapstratégiája azonban világosan tükröződhet a hadi, illetve építészeti intézkedésekben, amelyeket a határok mentén foganatosítottak.

¹⁵ *Res Gestae Divi Augusti* 26.

¹⁶ Gades városa a mai Cádiz, illetve az Albis a mai Elba folyó.

Hasonlóképpen vélekedik Tacitus, aki az *Annales*-ben a következőket írja:

„mari Oceano aut amnibus longinquis saeptum imperium...”¹⁷

„az Oceanus, vagy távoli folyók veszik körül a birodalmat...”¹⁸

A fenti forrásokból kiderül, hogy a rómaiak előszeretettel használták fel a természetes akadályokat, mint például a folyókat, hogy azok képezzék a birodalmuk határait. Úgy tűnik, a határvonalak ilyenfajta meghatározása kényelmes és praktikus lépés lehetett, mivel ahol csak lehetett a fenti elveket alkalmazták, mind a korai időkben, mind pedig a késő császárkorban.

További forrásokat találhatunk, amelyek a védekezés és határképzés egyéb módjait mutatják be a rómaiaknál. Hadrianus faláról a *Historia Augustában* a következőket olvashatjuk:

„Ergo conversis regio more militibus Britanniam petit, in qua multa correxit murumque per octoginta milia passuum primus duxit, qui barbaros Romanosque divideret.”¹⁹

„Britanniába utazott, ahol sok mindent helyrehozott, és elsőként építtetett egy nyolcvanezer lépés hosszúságú falat, hogy az válassza el a barbárokat és a rómaiakat.”²⁰

Ugyancsak a *Historia Augustában* olvasható a következő:

„Per ea tempora et alias frequenter in plurimis locis, in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stipitibus magnis in modum muralis saepis funditus iactis atque conexis barbaros separavit.”²¹

„Ezekben az időkben, miként sok más alkalommal is, igen sok helyen, ahol a barbárokat nem folyók, hanem mesterséges határvonalak választják el a birodalomtól, Hadrianus a barbárokat a birodalom területétől mintegy falhoz hasonló sövénygel választatta el, mely úgy készült, hogy nagy cölöpöket döngöltek mélyen a földbe, és ezeket egymással összekötötték.”²²

Az *Itinerarium Antonini* szintén említést tesz a Hadrianus faláról, illetve a határról a fallal kapcsolatban:

„A limite, id est a vallo...”²³

„A határtól, amely a faltól indul...”

Nem Hadrianus falával kapcsolatban, azonban szintén *Britannia* provinciáról olvasható a következő szövegrészlet a *Historia Augustában*:

„Per legatos suos plurima bella gessit. nam et Brittanos per Lollium Urbicum vicit legatum alio muro cespiticio summotis barbaris ducto...”²⁴

„Legatusai útján számos háborút viselt. Egyik ilyen alvezére, Lollius Urbicus révén ugyanis legyőzte a britannusokat, és hogy a barbárokat távol tartsa, gyepféglákból újabb falat emeltetett...”²⁵

A források elemzésénél szembetűnő, hogy a határok említésekor a szövegrészletek több alkalommal

¹⁷ Tac. *Ann.* 1.9.

¹⁸ Amennyiben a fordító személye nincs feltüntetve, a forrás a saját fordításomban olvasható. További ehhez hasonló forrásrészletek olvashatók alább.

¹⁹ *Hist. Aug.* Hadrianus XI.2.

²⁰ A szövegrészlet Kiss Sebestyén fordítása. *Hist. Aug.* 2003, 67.

²¹ *Hist. Aug.* Hadrianus XII.6.

²² A szövegrészlet Kiss Sebestyén fordítása. *Hist. Aug.* 2003, 68-69.

²³ *Itinerarium Antonini*, *Iter Britanniarum* 464. sor.

²⁴ *Hist. Aug.* Antoninus Pius V.4.

²⁵ A szövegrészlet Havas László fordítása. *Hist. Aug.* 2003, 94.

említik a természetes határvonalakat. Két fontos természeti képződmény azonban kitűnik, a folyó és az óceán. Úgy vélhették, hogy ezek azok, amelyek egyértelműen meghatározhatják a Római Birodalom határait, mint markáns természeti képződmények.

Amennyiben nem állnak rendelkezésre olyan természeti jelenségek, amelyek egyértelműen elhatárolhatnák a barbár népeket a rómaiaktól, úgy a hadvezetés, Hadrianusszal és Antoninus Piusszal az élen igyekezett olyan mesterséges határvédelmi létesítményeket létrehozni, amelyek a folyókhoz hasonlóan képesek elválasztó funkciót betölteni. Ilyenek voltak Hadrianus és Antoninus falai. Ezen felül a kutatás és a források ugyancsak e két uralkodó valamelyikének tulajdonítják a germaniai limes kiépítését is, amely volumenében hasonló, azonban építészeti jellegeiben eltérő mesterséges határvonal.

Ami mindenképpen bizonyosnak tekinthető a források alapján is, hogy a római nép pontosan meghatározta a határait, illetve igyekezett elválasztani a barbárokat és a birodalmuk polgárait. Azonban a határvonalakat a rómaiak sem mindig vették figyelembe, illetve előszeretettel telepítettek elővédeket a határvonalaik előterébe. Ezen felül a kulturális, kereskedelmi hatásuk is messzemenően meghaladta a feltételezett határokat. A modern határkonceptiók több oldalról közelítik meg a kérdéskört.

Elsőként érdemes azokról a befolyásoló tényezőkről beszélni, amelyek átnyúltak a Római Birodalom határain. A kereskedelem mindenképpen ezek közé sorolható. Római áruk tűnnek fel messze a határoktól, olyan helyeken, mint India, Kína, Európa észak-keleti részei.²⁶ Ezek mindenképpen hatással lehettek az őslakos népek kultúrájára, mindennapi életére. Ugyanígy befolyásolta a rómaiak hétköznapjait a határokon túlról érkező áruk többsége. Egy módosabb polgár el sem képzelhette mindennapjait keleti fűszerek, ékszerek, keleti ruhaanyagok nélkül, amelyek csak kereskedelem útján érkezhettek a Birodalomba. A kereskedelem római kereskedők, vagy közvetítők révén történt.²⁷ Róma igyekezett kontroll alatt tartani a forgalmat, amelyet vámszedő állomások útján ért el. A kereskedők itt, ahogyan ez a mai világban is kötelező, számot adtak a náluk lévő árukészlet után, amelyre a vámtiszt kivette a megfelelő adót.²⁸

A kereskedelem és diplomácia²⁹ révén Róma kiterjeszthette kulturális határait a Birodalom határain túlra. A barbár államalakulatok befolyásolása több céllal történhetett. Elsődleges lehetett talán a római biztonságpolitika, amely szem előtt tartotta a határai mentén élő népeket és igyekezett a maga oldalán, római függésben tartani azokat. Ezzel célja lehetett, hogy a határai mentén élő törzsek ne támadjanak a Birodalomra, illetve a barbár szövetségesek védhették a római határokat.

A kortárs elméleteket és hatását tekintve a Római Birodalom nem állt meg a természetes határoknál. Befolyása messze túlmutatott a folyókon és tengereken, a kereskedelem, diplomácia és kulturális tevékenység révén.

III. Diplomácia, a határvédelem első vonala – a Római Birodalom külpolitikája

A diplomácia hatékony eszköz volt a Római Birodalom kezében. A korai időktől kezdve különböző célokkal és eszközökkel igyekeztek maguk mellé állítani a szomszédos barbár törzseket, államokat. Egyeseket beolvasztottak a Birodalomba, másokat meghagytak az ütköző államok szerepében, de a Birodalom határain kívül. Ezek az államok a római határok sértetlenségét szavatolták, valamint a szövetséges viszony egyéb előnyökkel is járhatott mind Rómára, mint a barbárokra nézve.

A szerződéses, szövetségi viszony kieszközöléséhez a Birodalom több módszert is alkalmazott. Egyik volt ezek közül a háború, de a gazdasági nyomás és egyéb eszközök is rendelkezésre álltak. A szerződések szavatolták a békét, az esetleges háborús cselekmények után a legyőzöttek adót, vagy sarcot fizethettek Rómának, valamint túszoikat adták, kötelesek voltak katonákkal támogatni a Birodalom haderejét, illetve egy olyan szerződésről biztosan tudunk, amely olyan feltételt szabott a barbár vezetőknél, amely szerint ki kellett üríteniük a Rómával közös határsávot egy bizonyos mélységben.³⁰ A felsorolásból a túsadás az egyik legérdekesebb a hosszú távú tervek figyelembe vételekor. A túsok között számos esetben ott voltak a barbár törzsi elit leszármazottai, akik római nevelésben részesültek és tudatosan arra nevelhették őket, hogy

²⁶ Székely 2008, 24-26.

²⁷ Ibid, 47.

²⁸ Ibid, 50.

²⁹ A diplomácia önmagában is kiváló eszköz lehetett a rómaiak kezében arra, hogy kiterjesszék a befolyásukat határainkon túlra. Erről a III. fejezetben értekezek bővebben.

³⁰ A határsáv kiürítése újabb szempont lehetett a határok definiálásakor, mivel egy nagyobb, üres sáv könnyen felismerhető elválasztó sávként működhetett a két államalakulat között. Ezen felül könnyebbé és hatékonyabbá tette a határvédelmet római szempontból. A határsáv kiürítéséről Cassius Dio nyomán tesz említést David J. Breeze, a Kr. u. 166-180 között zajló quad-markomann-szarmata háborúk elemzésekor. A legyőzötteknek Kr. u. 180-ban egy 10 római mérföld (hozzávetőlegesen 14,8 kilométer) nagyságú sávot kellett kiüríteniük. Breeze 2011, 30-31.

visszatérve szülőföldjükre a Birodalom szolgálatába álljanak és elsősorban a római érdekeket tartsák szem előtt törzsük vagy népük külpolitikájának irányításakor.³¹

A római diplomácia eredményesen használta az „oszd meg és uralkodj” elvet külpolitikájának érvényesítésekor. Több olyan eset ismert, amikor Róma arra kényszerítette szövetségeseit, hogy megtámadják a vele ellenséges viszonyban lévő barbárokat vagy más államokat. Így volt ez Kr. u. 363-ban is, amikor Armenia csapatokat bocsátott Julianus rendelkezésére a Perzsa Birodalom elleni hadjáratához.³²

A diplomácia eredményes védelmi, de ugyanakkor offenzív fegyvertényként volt használatos a római külpolitikában. A csatlósállamok rendszerének kialakításával, Róma a határai közvetlen közelében őket praktikusán a határvédelem szolgálatába állította, így növelve annak hatékonyságát. A zavaró elemek kiiktatása is a határok biztonságát szavatolta, mivel egy ellenséges nép nem tudta a római határokat veszélyeztetni, ha esetlegesen le volt foglalva egy másik fronton is.

IV. Római határtípusok

A római határvédelemnek több altípusa létezik. Azon felül, hogy természetes védvonalak mentén igyekeztek kialakítani a határaikat, a rómaiak nem mindig tudták ezt megtenni. Ilyenkor, ahogy azt már a forrásoknál láthattuk, mesterséges határvonalakat képeztek, amelyek hasonlóképpen működhettek, mint a természetes elválasztók. A következőkben a határvédelem egyes típusait ismertetem.

a. Szárazföldi kiépített határok 1. típus (védelem egy kiépített fal vagy sánc mentén)

A szárazföldi kiépített határok első típusába tartoznak azok a létesítmények, amelyek a legjobban hasonlítanak a természetes határoló akadályokra, például a fentebb említett folyókra, tengerekre. Ezek a létesítmények a határfalak, vagy határsáncok. Az előbbibe tartozik Hadrianus császár fala, észak Britanniából, illetve szerkezetét tekintve Antoninus császár fala is, amely szintén észak Britanniában található, a Hadrianus faltól északabbra a skót alföld északi részénél. Az utóbbi kategóriába tartozik a felső-germán, illetve raetiai limes szakasz, amely felépítésében eltér az előbbi két példától, időrendben azonban megelőzi a britanniai falakat. Továbbá találunk ilyen falszakaszokat Dacia provinciában, illetve észak-Afrikában.

A felső-germán-raetiai limes felépítésének megkezdése Domitianus nevéhez köthető.³³ Valószínűsíthető, hogy a chattusokkal vívott háború következtében építhették Kr. u. 83-85 között.³⁴ A határszakasz ekkor egy fa-föld konstrukciós sáncvonal lehetett, amelyet 5-600 méterenként őrtornyokkal erősítettek meg.³⁵ A sáncvonal valószínűleg több átépítési perióduson esett át, amíg el nem érte közel végső formáját a Kr. u. 2. század végére. A raetiai limes szakasz esett át a nagyobb változáson, itt ugyanis a fa sáncvonalat szilárd építőanyagból épített kő-tégla fal váltotta fel, amely a Rotenbach völgyben található a germán fa sáncvonalal, a két provincia határánál.³⁶ A raetiai limes építésének idejét Septimius Severus császár uralkodására teszik, a Kr. u. 206-os évre.³⁷ A germán-raetiai limes, szerkezete alapján, fő feladata a római és barbár területek elválasztása, a határsáv elszigetelése és az ellenséges mozgások megfigyelése lehetett. A fal szerkezete nem tette lehetővé, hogy komolyabb ellenállást fejtsenek ki egy esetleges támadás esetén az ott állomásozó katonák. A falon ugyanis nem volt járószint és a régészeti kutatások nem tártak fel védelmi létesítményeket a fal előterében, illetve a fal védelmét ellátó erődítések és katonai táborok a provincia belseje felé haladva, mélyebben épültek fel és nem a fal közvetlen közelében.³⁸ Ilyen formán egyfajta korai mélységi elrendeződést kapunk a germán limes szerkezetében.³⁹

³¹ Elton 2012, 29.

³² Ibid., 31.

³³ Breeze 2011, 59.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., 59-61.

³⁶ A két felépítmény típus találkozási pontja a provincia határánál több dologra utalhat. A legkézenfekvőbb magyarázat a sáncok szerkezetének különbözőségére az lehet, hogy az építkezés lebonyolítása a tartományok kormányzóinak kezében lehetett és lehetőségeikhez mérten igyekeztek teljesíteni a császár parancsát. Azonban a különbözőség magyarázható azzal is, hogy különböző időben kerültek felépítésre és a raetiai fal már a kor követelményeinek megfelelően kőbe épülve készülhetett el. Breeze 2011, 78.

³⁷ Breeze 2011, 78.

³⁸ Sem árokrendszer, sem egyéb erre alkalmas építmény nem került elő a feltárások során.

³⁹ Az idők során a limes szerkezete klasszikus mélységi elrendezésű védelemmé alakult át. Az erődítések a falhoz képest a provinciák belseje felé terjeszkedtek és a főbb utakat állomásokkal, kiserődökkel és őrhelyekkel biztosították.

Hadrianus császár fala volt az első olyan komplex határlétesítmény, amely nem pusztán elválasztó és megfigyelő funkcióval bírt, számottevő védelmi potenciállal ellátott építmény volt. A falakon járószint található, illetve a fal szerkezetének szerves részét képezték 11,7 kilométerenként (7 1/3 római mérföld) épített segédcsapattáborok, illetve az úgynevezett mérfölderdők, amelyek 1,48 kilométerenként (1 római mérföld) követték egymást.⁴⁰ A fal 130 kilométer hosszan (80 római mérföld) kötötte össze a mai Wallsend (római nevén Segedunum) városát a Solway öböl bejáratával.⁴¹ Ahol a földrajzi adottságok lehetővé és szükségessé tették, ott a fal előterében árokrendszereket hoztak létre, illetve a fal mögött, az egykori római provincia területén használtban maradt az úgynevezett Stanegate útvonal mentén felépített erődrendszer, illetve egy fa-föld sáncvonalú falszerkezet is, az úgynevezett vallum.⁴² Az így kapott védelmi rendszer mélységi elrendeződésű és többszörösen szavatolja a provincia biztonságát. Azonban az egyes rétegeknek nem merülhetett ki ennyiben a feladata. Ismert, hogy Hadrianus fala mentén jelentős polgári lakosság is élt.⁴³ A vallum feladata lehetett a civilek valamint a kereskedelmi áruk forgalmának biztosítása, újraellenőrzése. A Hadrianus fal mélységi elrendeződését további réteggel látja el a faltól északra levő előretolt erődítések rendszere.⁴⁴

A Hadrianus falától északra található Antoninus Pius császár fala, amely 60 kilométer (40 római mérföld) hosszan épült fel a Clyde folyó torkolatától a Forth öböl felé.⁴⁵ A falat Kr. u. 142-ben kezdték építeni a rómaiak Lollius Urbicus helytartósága alatt.⁴⁶ Szerkezetileg megegyezik Hadrianus falával, ugyanúgy segédcsapattáborok és mérfölderdők találhatók rajtuk.⁴⁷ Azonban található néhány különbség is, amely szembevető lehet. Elsőként fontos megemlíteni az építőanyagot. Hadrianus fala kőből épült, amíg az Antoninus fal tőzegtéglából, illetve fából képeztek a járószintjén mellvédet.⁴⁸ Ezen felül csak a mérfölderdők északi falán találhatunk rajta tornyokat, önálló építészeti elemként nem fordulnak elő.⁴⁹ A tornyok helyett találhatunk azonban egy speciális funkciót betöltő építészeti képződményeket, úgynevezett megfigyelő teraszokat, amelyeknek valószínűleg megfigyelő - jeladó funkciójuk lehetett.⁵⁰ Az építési alapanyagtól eltekintve Antoninus fala sokkal kifinomultabb és erősebb lehetett, mint Hadrianus fala. Az erődök közötti távolság kevesebb, mint 3 kilométer volt, illetve ezek a mérfölderdőkkel együtt alkottak egy rendkívül erőteljes láncolatot.⁵¹ Valószínűsíthető, hogy Antoninus Pius csak ideiglenes építménynek számhatta, amíg megszilárdítja a Hadrianus faltól északra elfoglalt területeket, azonban halála ebben megakadályozhatta, mivel a falat a Kr. u. 160-as évek elején feladták a rómaiak.⁵² Kis időre Septimius Severus britanniai hódításai révén is használatban volt, azonban ő sem tudta megszilárdítani itt hatalmát, így utódai ismételten feladni kényszerültek ezt a védelmi vonalat.⁵³

Amíg Antoninus fala képezte az elsődleges védelmi vonalat, arra az időre valószínűleg Hadrianus falának nagy részét feladták. Bizonyíték van arra, hogy a Hadrianus falon található mérfölderdők kapuit szándékosan megrongálták, az ajtófélfákat tartó kőalapot összetörték.⁵⁴ Ez egy gesztus értékű művelet lehetett, amellyel a nyitott kapuk politikáját hirdethették a faltól északra élők számára. A segédcsapattáborokról nincs részletes információ, a környezetükben működő civil települések tovább

A germán limest valószínűleg a Kr. u. 3. századi válság után feladta a római hadvezetés és visszahúzódtak a Duna-Rajna vonalához. Johnson 1983, 136.

⁴⁰ Symonds 2013, 53-68; Colins and Symonds 2013, 10; Breeze 2011, 62-63.

⁴¹ Colins and Symonds 2013, 10.

⁴² Ibid.

⁴³ Greene 2013, 17, 22, 23, 25, 29.

⁴⁴ Breeze 2013, 6.

⁴⁵ Robertson 1979, 5.

⁴⁶ Breeze 2011, 71. Robertson 1979, 7.

⁴⁷ A mérfölderdők egyedülálló képződmények Britannia provinciában. Sehol máshol nem találtak hasonló szerkezetű építményeket. Az erődítések kis alapterületűek, teljes egészében beolvadnak a falakba, a déli oldaluk mentén sarkaik lekerekítettek. Az oldalsó falak mentén két barakk épület található, amelyekben raktárhelyiségeket alakítottak ki. Az északi és a déli oldalon kapukat alakítottak ki, amelyek igen keskenyek, illetve az északi oldalon, Hadrianus és Antoninus falai mentén a kapuk felett toronyépítmény is ki lett alakítva. A mérfölderdőkről bővebben: Breeze 2011, 61-91.

⁴⁸ Robertson 1979, 7-9.

⁴⁹ Ibid., 29-31.

⁵⁰ A jeladás módjáról nincs konkrét bizonyíték, későbbi analógiák alapján tüzzel való jeladást feltételeznek a kutatók. Breeze 2011, 74-75.

⁵¹ Robertson 1979, 20.

⁵² Ibid., 40.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Symonds 2013, 63.

működtek, valószínűsíthető, hogy az erődökben maradhatott némi helyőrség, amely rendfenntartó funkciókat láthatott el a Hadrianus fal mentén. Antoninus falának feladása után megjavították a Hadrianus falán keletkezett sérüléseket, illetve tovább szűkítették a bejárókat a mérfölderődökön, így minden bizonnyal csak a katonaság használhatta, polgári forgalomra ezek a létesítmények alkalmatlanok voltak.⁵⁵ A polgári forgalom, illetve a faltól északra irányuló kereskedelem a főbb útvonalak mentén és a segédcsapattáborokon keresztül folyhatott. Ott minden bizonnyal jelen lehettek olyan magasabb rangú tisztek, akik illetékes vámtisztként ellenőrizhették a személyi és áruforgalmat.⁵⁶

Röviden megemlíteném az észak-afrikai limest, illetve a Dacia provinciában fellelhető falszakaszt. Az előbbi erődítést a kutatás a Fossatum Africae névvel szokta illetni, amelyet szintén Hadrianus uralkodásához kötnek, a Kr. u. 120-as évek közepére, végére készülhetett el.⁵⁷ Az afrikai rendszer alapvetően három szakaszra különíthető el, az első az Aurés hegytől dél-nyugatra kezdődik és 60 kilométer (37 római mérföld) hosszan fut Gemalla erődjéig, a második szakasz Gemalla erődjénél kezdődik és 45 kilométer (28 római mérföld) és észak-nyugat irányba tart. A harmadik szakasz tovább halad észak-nyugat felé hozzávetőlegesen 140 kilométer (80 római mérföld) hosszan, bekerítve a Hodna hegység keleti végét.⁵⁸ Az afrikai védelem szerkezetéről kevés információ létezik, többnyire légi fotók alapján tudták azonosítani a kutatók az egyes szakaszokat. A fal szerkezetéhez tartozik, hogy tőzegtéglából épült, tornyok és kapuk találhatóak rajtuk.⁵⁹ A kapuk keskeny átjárók, 1,9 méter szélesek és tornyok szegélyezik őket.⁶⁰ Nem ismerjük pontosan az itteni falszakaszok működésének mechanizmusát, de a szerkezeti hasonlóságok alapján a védelmi potenciáljuk a germániai limeshez hasonló lehetett.

A Limes Transalutanus Dacia provinciában a havasalföldi síkságon át megszagatva, közel 50 kilométer (30 római mérföld) hosszan húzódott.⁶¹ A fa-föld sáncrendszer a limes-utat védhette és mai napig jól kivehető, néhol akár 7 méter magasan is fennmaradt.⁶² Ez a határszakasz szintén csekélyebb védelmi potenciállal rendelkezhetett, mint a britanniai falak, azonban a környező terület természeti adottságai miatt már nem feltétlen lehetett szükség egy teljesen felépített védelmi vonalra.⁶³

Összehasonlítva a csoportba tartozó falak és sáncok rendszereit mindenképpen kitűnik, hogy a Britanniában található falak a legjobban kiépítettek és a lehető legnagyobb védelemmel látták el a provinciát. Az itt található Hadrianus és Antoninus fal a mesterséges határvonalak kategóriájának a csúcsát képezik és olyan egyedülálló megoldások találhatóak rajtuk, amelyek sehol máshol a Római Birodalomban. A falak szerkezete, szintén önállóan az egész Birodalomban, lehetővé tette, hogy magában is védhető legyen, mindenféle egyéb erődítés nélkül, azonban az építetők további erődöket, mérfölderődöket, tornyokat, jelzőteraszokat adtak hozzájuk, amelyekkel tovább erősítették a falak védhetőségét. A germániai, afrikai és dáciai limesek esetében mindenképpen szükség lehetett a hátszágban emelt erődítésekre a határvédelem működtetéséhez, mivel itt a falak, szerkezetükből adódóan, önmagukban nem képeztek jelentős védelmet. Valószínűleg határsáv jelölő funkcióval bírtak, illetve a váratlan, kisebb volumenű betöréseket voltak hivatottak megakadályozni.

b. Szárazföldi kiépített határok 2. típus (védelem a határ utak, limes-utak mentén)

A szárazföldi kiépített határok második típusába tartozó szakaszoknak közös jellemzője, hogy a védelmet nem természetes akadályok, illetve nem fal és sánc építmények mentén szervezték meg a rómaiak, hanem az általuk kiépített határútvonalak mentén. A Római hadviselésre jellemző, hogy békeidőben katonáit igyekezett hasznos elfoglaltsággal ellátni. Ezek közé tartozott a nagyméretű útépitések sora is, amely meghatározta a római vidék látképét. Az utak több funkciót töltek be, határvédelmi szempontból tekintve fontos felvonulási utat képeztek a hadsereg számára. Lehetővé tették a gyors és hatékony fellépést a hadvezetésnek, illetve az állandó őrzéstartás biztosítását is, mivel így a védelmi erők nem voltak kitéve az időjárás viszontagságainak, az utak nem sarasodtak fel, a közlekedés zavartalanul folyhatott. A határ utak, vagy más néven limes-utak, amellett, hogy fontos szerepet töltek be a római határvédelemben, jelezték a

⁵⁵ Ibid., 64.

⁵⁶ Ibid., 68.

⁵⁷ Breeze 2011, 82-83.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid., 83.

⁶¹ Breeze 2011, 85.

⁶² Ibid.

⁶³ A környező hegységek és természeti képződmények kellő védelemmel ruházhatták fel a területet, a fal valószínűleg az út forgalmát védhette a váratlan rajtaütésektől.

Birodalom határvonalát a határon átkelők számára. Az utak így hasonlóképpen működtek a falakhoz, sáncokhoz. Erődök és őrtornyok épültek a vonaluk mentén, lehetővé téve a védelmet, illetve a megfigyelést, az állandó katonai jelenlétet, ellenőrizhetőséget a határszektorban. Ott, ahol természetes akadály vagy sánc nem jelezte a Róma határait, ott a limes-utak képezték az elválasztó vonalat a római és barbár területek között.

A síkvidéki határok nagyon kis részét képezték a római határrendszereknek. Ebbe a kategóriába azok a határszakaszok tartoznak, amelyek átjárhatónak tekinthetők és nem található folyamatos természetes vagy mesterséges akadály a vonalukban. A határ vonalát itt, ahogy azt már fentebb is említettem a limes-út jelzi, a védelmi és határellenőrzési feladatokat pedig az út mentén felépített erődök és őrtornyok látják el.

A síkvidéki kategóriába igen kevés térség tartozik. Dacia provincia délnyugati része, a Duna és Maros folyók köze, ahol többnyire mocsaras, erdős részek találhatók.⁶⁴ Ezen felül, hasonló szerkezetű határt találhatunk a germánokkal szemben lévő határszakaszon, a Fekete erdő vidéke, a dunai és rajnai határok találkozásánál, az Iller és Rajna folyók között áthidaló térségben.⁶⁵ Jellemző továbbá ezekre a térségekre, hogy a provinciát átszelő utak mentén a határok vonalát mélységben tagolták a jobb védhetőség miatt.⁶⁶

Róma sivatagi határaitra ugyancsak jellemző a határút megléte, amely összekötötte a védelmi létesítményeket és jelezte a Birodalom határvonalát. Ezen felül közös jellemzője ezeknek a határlétesítményeknek, hogy célirányosan építették őket és nem egységes térközönként. A sivatag ugyan nem áthághatatlan akadály, azonban kiváló természetes határként működhetett a római korban. Tekintettel a földrajzi elhelyezkedésre a sivatagokon való átkeléshez mindenképpen szükség volt vízre. Ez meghatározta azokat az útvonalakat, amelyeken meg lehetett közelíteni a római határokat, így meghatározta azoknak a létesítményeknek a helyét is, ahol a rómaiak megszervezték a határaik védelmét, a beérkező és kimenő forgalom lebonyolítását. A sivatagi határlétesítmények többsége az oázisok, víznyerők mellé, illetve elérhető utánpótlási közelségbe épültek, valamint a forgalmasabb kereskedelmi és polgári útvonalak mellé.⁶⁷

Róma sivatagi határai észak-Afrikában és a Közel-Keleten voltak, az egykori Syria és Arabia, Tripolitania, Cyraneica, Aegyptus térségeiben.⁶⁸ A jellemző vonásokon kívül a rómaiak további erőssége az volt, hogy a határzónák megszervezésekor rugalmasan kezelték a körülményeket és hasznosították az évtizedes-évszázados tapasztalataikat, hogy kiépítsék határvédelmüket. Az antik Egyiptom térségében a határ kialakítása kettős szerkezetű. A Nílustól keletre eső rész a tengermelléki határtípushoz tartozik, a déli és nyugati rész azonban tisztán sivatagi jellegű.⁶⁹ A római utak és erődítések elhelyezkedése alapján azonosítható a korabeli határvonal. A déli végeken a tengermelléki Berenice és a Nílus-menti Primis (Qasr Ibrim) jelentette a határvonalat.⁷⁰ A két létesítmény között azonban nincs közvetlen összeköttetés és nem találunk római létesítményeket, ugyanis a déli részről a provinciát egy áthatolhatatlan sivatag határolja ebben a vonalban. Csak a tengermellék és a Nílus völgye képezhette a felvonulás útvonalát, így elsősorban azt védték. Aegyptus provincia keleti felének határrendszere is hasonló. Kizárólag az oázisokban, oázis településekben, illetve a Nílus mentén találjuk meg a határvédelmi létesítményeket, amelyek az adott térség útvonalát védve felügyelték a határ menti mozgásokat.⁷¹

A hegyvidéki határok kialakítása szintén érdekes kérdéskört képez a római határvédelem kutatásakor. A hegyek önmagukban elég jelentős elkülönítő vonalat alkothatnak az egyes térségek elválasztásában. Azonban ritkán képeznek folyamatos, áthatolhatatlan, falszerű vonalat, folyóik, hágóik, völgyeik könnyen átjárhatóvá teszik ezeket a természeti képződményeket. Ezzel a ténnyel római hadvezetés is tisztában lehetett. A hegyvidék védelmét úgy szervezték még, hogy ugyan folyamatos képet mutat, azonban a létesítmények helyzetéből tisztán kivehető, hogy a főbb átjárókat, illetve a közvetlen környezetüket védték ezekben a térségekben.⁷²

Róma hegyvidéki határait a Kaukázus térségében, az egykori Dacia, Numidia, Mauretania Caesariensis és Mauretania Tingitana provinciákban találjuk.⁷³ Ezek közül talán Dacia provincia példázza legjobban a

⁶⁴ Breeze 2011, 159.

⁶⁵ Ez utóbbi védelmi vonal csak a késő császárkor idején volt aktív, miután a Kr. u. 3. századi válság következtében a császári hadvezetés feladta a rætaiai limest és visszavonult a folyami határok mögé. A határtípusról bővebben: Breeze 2011, 159-160.

⁶⁶ Breeze 2011, 134.

⁶⁷ *Ibid.*, 118-132.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*, 129-132.

⁷⁰ *Ibid.*, 130.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² Breeze 2011, 133-145.

⁷³ *Ibid.*

hegyvidéki határelrendeződést. A nagyobb hágók és folyóvölgyek környékén nagyobb koncentrációban találjuk a római létesítményeket.⁷⁴ A folyók közelsége megkönnyítette a védelmi létesítmények utánpótlását, azon felül pedig fontos volt a folyami felvonulási útvonalak ellenőrzése is. Dacia provincia északi részén, az egykori Porolissum térségében a római erődítések sűrűsége megnő, mivel itt a szarmata jazygok felé egy nagyobb nyitottabb térség található az összefüggő hegységekben, ami indokoltá teszi a létesítmények nagyobb számát.⁷⁵ Hasonló koncentrációban erődöket a provincia keleti felében a déli és a keleti Kárpátok találkozásánál tapasztalhatunk. Szintén fontos megemlíteni, hogy az erődítések összeköttetésére a rómaiak úthálózatot építettek ki a provinciában.

Összegezve a típusba tartozó határvonalak jellemzőit mindenképpen igazoltnak látszik az a fentebbi felvetés, amely szerint a nem folyamatos fal vonalában kiépített határsáv mentén a legfontosabb építészeti képződmény, amely elválasztja egymástól a római és barbár területeket az a határút, vagy limes-út. Az út mellett és ahhoz képest mélységben felállított erődítések és őrtornyok láncolata védte és ellenőrizte a Római Birodalom határait.

c. Folyami határok⁷⁶

A Római Birodalom folyami határai igen kiterjedtek voltak, főként a Birodalom európai részein. Itt a Rajna és a Duna, a Közel-Keleten az Eufrátesz folyó képezte a határvonalat. A folyók igen markáns és jellegzetes elválasztók, és ahogy az már fentebb, a forrásokból is kiderülhetett, a korabeli emberek számára is fontos szerepet töltöttek be.⁷⁷

A határok szerkezete hasonlít az előbbi kategóriákhoz. Fontos azonban a folyó, mint természetes akadály, amely szükségtelenné teszi egy falszerű létesítmény felépítését. A római hadvezetés a folyók mentére a Kr. u. 2. századtól kezdve fokozatosan besűrűsödő erődítésláncolatot hozott létre, amely a késő császárkorban, mélységben tagozódva kibővült.⁷⁸ Az erődítéseket itt is, ahogy a korábbi határsávoknál, egy határút, limes-út köti össze lehetőséget biztosítva a folyamatos utánpótlásra és ellenőrzésre. A folyók római oldalán a Kr. u. 3. század végétől kezdve egy szerkezetileg felújított, sűrű erődítésláncolat védte a Birodalmat, amelyet úgynevezett barbaricum⁷⁹ erődítések egészítettek ki.⁸⁰ Ezek ugyan nem képeztek folyamatos láncolatot, azonban a fontosabb átkelőket, gázlókat védték, így nehezítve meg az átkelést az adott folyón, amely amúgy is jelentős kihívás elé állíthatta azokat a barbár csoportokat, akik megkíséreltek egy átkelést. Ebben az időben ugyanis a folyók nem voltak szabályozva és így a nagy vízhozamú folyóknál, mint a Rajna, vagy a Duna a sodrás és egyéb nehezítő tényezők akadályozhatták az átkelést az arra alkalmatlan szakaszokon. Hogy mennyire jól tudták meghatározni a római mérnökök a megfelelő átkelőket, az is jól mutatja, hogy manapság a modern révátelők és a hidak a római átkelőket biztosító létesítmények közvetlen közelében vannak.⁸¹ Az átkelők biztosításán felül a provinciák belseje felé is kiépültek további védelmi vonalak, amelyek részeként belső erődök, erődített városok is részt vettek a Római Birodalom védelmében a késő császárkorban, a Kr. u. 4. századtól kezdve.⁸² A fontosabb útvonalakat további erődítésekkel látták el a jobb ellenőrizhetőség miatt. A folyamokon való átkelést tovább nehezítette a stratégiai pontokon állomásoztatott folyami flotta, amely folyamatos őrzárataival tartotta ellenőrzés alatt a határvonalat.⁸³

A folyami határok polgári és áruforgalmát az állandó hidak segítségével biztosíthatta a Római Birodalom. A hidak meglétéről sajnos kevés információval rendelkezünk, mivel a legtöbb híd nem szilárd építőanyagból készült, hanem fából, illetve tudunk még hajóhidakról is. A kutatás Pannonia Valeria provinciában Aquincumnál feltételez állandó hidat, valamint biztosan tudjuk, hogy állandó híd állt az egykori Divitia és Colonia Agrippina között.⁸⁴ Az utóbbi példa remekül mutatja a római határok összetettségét, ami a forgalom és határvonal ellenőrzését mutatja. A folyó barbárok felőli oldalát egy katonai tábor védi, amely az ott

⁷⁴ Ibid., 134.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ A római források a folyami határok definiálására a *ripa* kifejezést alkalmazták, amelyet a szakterminológia is átvett.

⁷⁷ Tac. *Ann.* 1. 9.; *Hist. Aug.* Hadrianus XII. 6.

⁷⁸ Johnson 1983, 137, 159, 175, 181, 184.

⁷⁹ A folyók, határvonalak nem római részére eső térségben felépített védelmi létesítmények jelzője.

⁸⁰ Pannonia Prima, Valeria és Pannonia Secunda késő császárkori provinciák esetében ez jól kimutatható. Horti 2013, 82-84.

⁸¹ Jó példa Dunakeszi kikötőerődje, amelynek egyik fő célja a római átkelőhely biztosítása lehetett a ma is működő révtől alig 50 métere található. Mráv 2011, 24.

⁸² Pannonia területét érintően Tóth Endre foglalkozott a kérdéssel. Tóth 2009, 28-156.

⁸³ Bertók 1997, 165.

⁸⁴ Aquincum a mai Óbuda, Divitia a mai Deutz, Colonia Agrippina pedig a mai Köln.

található állandó hídfő lábánál fekszik, és ellenőrzés alatt tartja. A folyó római oldalán pedig egy erősített várost találhattunk, amely további szűrőként funkcionálva, kontrollálta a forgalmat a két terület között.

d. Tenger menti határok

A tengermelléki határvonalait Róma a folyami határokhoz hasonló módszerekkel védte. A tengerek azonban nehezen áthatolható akadállyal bizonyultak, így a Római Birodalom nem sok helyen kényszerült defenzívába ezeken a területeken. Ilyen határvonal volt Britanniában, a Fekete-tenger és a Vörös-tenger mellékén.⁸⁵

A rómaiak mindhárom térségben hasonló rendszerű határsávot hoztak létre. A part mentén erősítések sorát találhatjuk mindhárom tengermelléken, amelyek azonban különböző funkciókkal rendelkeztek. Két eltérő régiót különböztethetünk meg a tengermellékeknél. Az első csoportba a Fekete-tenger és a Vörös-tenger tartozik, ahol komoly kereskedelem folyt Róma és partnerei között.⁸⁶ Itt a tengermelléki erősítések és erősített városok elsősorban flottabázisként szolgáltak a római hajóhadaknak, amelyeknek fő feladata a kereskedelmi utak biztosítása és a határok védelme volt.⁸⁷ Másodsorban, az aktív kereskedelem miatt felügyelniük kellett a külkereskedelem mindkét irányát, valamint az útvonalakon végbemenő polgári forgalmat is. A Kr. u. 2. századtól kezdve bővülő és fejlődő erősítések és határvédelem a Kr. u. 4. századra több rétegben mélyült. A kikötőket összekötő utak mentén kiserődök, megfigyelő állomások, őrzőtoronyok épültek ki, amelyek ugyancsak a kereskedelem és a provinciák biztonságát voltak hivatottak erősíteni.⁸⁸

A britanniai helyzet némiképp más volt. Itt nem kell jelentős kereskedelemmel számolnunk az északi tenger felől, valamint azt is figyelembe kell venni, hogy a provincia fenyegetettségének mértéke a Kr. u. 3. századra nőtt meg annyira, hogy annak következtében a rómaiak védelmi intézkedéseket fogantatosítottak. A században megnőtt a Jütland-félsziget felől támadó szászok aktivitása.⁸⁹ A Római válaszlépés a Szász-partok erősítésláncolatának létrehozása volt.⁹⁰ Ahogy a másik térségben, itt is találunk erősítéseket, amelyek szintén flottabázisokként is funkcionáltak a római hajóhad számára, amelynek fő feladata az ellenséges kalózkodók és portyázó csapatok távoltartása volt a szárazföldről.⁹¹ A provincia belseje felé ugyancsak találunk az utak mentén kisebb erősítéseket, útállomásokat, amelyek további védelmi és ellenőrző rétegeket képeztek a határvédelemben.⁹² A Szász-partok erődláncolata a fenyegetettség kiterjedésével és a nyílt tengeri terepviszonyok miatt magában foglalta az észak-galliai provinciákat is, ahol a Brit szigetével hasonló védelmet építettek ki.⁹³

A rómaiak nem voltak tipikus tengeri népek. De az idők során sikerre vitték a hadviselésnek ezt az ágát is és hatékonyan tudták kezelni a tengermelléki határsávjaikon felmerülő problémákat és kihívásokat.

V. A római határok működése és célja

A római határok működése és célja szorosan összefüggő kérdések, amelyek kölcsönhatásban vannak egymással. A célok a felmerülő igények szerint változtak, amelyek befolyásolták a határok működését is. Ennek folytán a római határok több funkciót töltek be.

Az első és egyben legfontosabb funkció David J. Breeze szavaival élve a biztonság volt.⁹⁴ A Római Birodalom védelme és a biztonságos lét biztosítása a római polgárok számára elsődleges szempont volt. Ennek folytán a határvédelem fokozatosan fejlődött és igyekezett lépést tartani a folyamatosan fokozódó fenyegetettség szintjével. A római erősítések a Kr. u. 2. századtól kezdve folyamatos fejlődésen mennek keresztül, amelynek eredményeként a Kr. u. 4. századra önálló védelmi létesítményekké alakultak át, amelyek kis létszámú legénységgel is képesek voltak hatékonyan védekezni.⁹⁵ A hadsereg a késő

⁸⁵ Breeze 2011, 146-158.

⁸⁶ Székely 2008, 34-37, 45-50.

⁸⁷ *Ibid.*, 50.

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Pearson 2002, 40-43.

⁹⁰ *Ibid.*, 130-136.

⁹¹ *Ibid.*, 138-139.

⁹² Margary 1958, 289.

⁹³ Pearson 2002, 132-133.

⁹⁴ Breeze 2011, 205.

⁹⁵ Az új típusú erősítésmények szerkezeti változásaihoz lásd: Williams 2000, 93-94; Southern – Dixon 1996, 127-147; Lander 1980, 1051; Gróf – Gróf 2006, 20-21; Petrikovits 1971, 200-201; Wilkes 1986, 3, 59-60; Shelagh 1996, 190-193; Nagy 1946, 37-62; Johnson 1983, 31-55.

császárkorra mélységben kibővítette a kezdeti lineáris védelmi rendszereit és még hatékonyabban tudta ellátni elsődleges feladatát. A sűrű, mélységi erődhálózatnak köszönhetően egy olyan határsáv jöhetett létre a Birodalom peremterületein, amely létesítményei, őrzései révén hatékonyan ellenőrizte a határforgalmat. A védelmi szempontok figyelembe vételénél fontos azt is megjegyezni, hogy a határvédelem főként a kisebb volumenű támadásokkal szemben nyújtott védelmet, a nagyobb támadásokat sok esetben nem tudta megállítani.⁹⁶

A határok egy további funkciója a források alapján is egyértelműnek tekinthető, amely szerint el kellett választani a Római Birodalom polgárait a barbár népektől.⁹⁷ A határvonalak ilyen célra történő felhasználása a mai napig fontos a modern államok létében is.

A rómaiak fontosnak vélték, hogy ellenőrzés alatt tartsák a ki- és beáramló anyagi javak, kereskedelmi áruk és személyek forgalmát.⁹⁸ Így a határvédelem egy további célja a Birodalomba tartó és a Birodalomból kimenő személyi forgalom ellenőrzése. Ez főként a rendvédelmi funkciókkal van összefüggésben, mivel a veszélyes elemek kiszűrése így hatékonyan működhetett. A kereskedelmi áruk ellenőrzése is igen fontos lehetett, mivel így a központi irányítás ellenőrizhette a kiviteli cikkeket és esetlegesen meggátolhatta a hiány- és fontosabb cikkek esetleges kiáramlását a Birodalomból. Ezen felül a vámok beszedése is igen jelentős bevétel lehetett a római vezetés számára. Arra sajnos nincs kézzel fogható bizonyíték, hogy ezt valóban a hadsereg végezte el, azonban nem tudunk más olyan határ menti hivatalról sem, amely elvégezhetné volna ezt a feladatkört. Ráadásul a hadsereg bürokratikus apparátusa alkalmas lehetett a feladatra, mivel a régészeti és más forrásadatok is alátámasztják, hogy a legegyszerűbb katonai dokumentációt is négy példányban másolták le.⁹⁹ Ez kellőképpen megalapozhatott egy olyan rendszert, amely képes lehetett a vámok kivetésével és begyűjtésével kapcsolatos teendőket ellátni. Ehhez természetesen hozzátartozik az is, hogy a vámok kezelését csak az azzal megbízott és arra alkalmas, valószínűleg magasabb rangú hivatalnok, vagy katonatiszt végezhetné. A korszakban ugyanis már létezett korrupció, amely megnehezíthette a vámszedés működését. Éppen ezért úgy vélem, hogy a Birodalom védelmének kialakításánál figyelembe vették a fontos kereskedelmi útvonalakat és mindennemű kereskedelmet leszűkíthettek ezekre a csatornákra, minimalizálva ezzel a korrupció okozta anyagi károkat.¹⁰⁰

Végül, mindenképpen meg kell említeni a hadsereg legősibb rendeltetését, a támadást. A római seregek a Birodalom bukásáig nem adták fel a támadó politikát, annak ellenére, hogy a Kr. u. 3. századtól klasszikus védelmi stratégiát építettek ki. A támadó tevékenységet ettől fogva már nem területszerzési szempontból, hanem megelőző csapásként, vagy büntető expedíciók alkalmával folytattak. A támadásokhoz a határvédelemhez is használt létesítmények szolgálták bázisként, legyen az kisebb, vagy nagyobb hadjárat. Több olyan eset ismert, amikor a határvédelemtől vont el a hadvezetés csapatokat, hogy támadásokat vezessen.¹⁰¹

VI. A római határok értékelése – Vajon sikeresek voltak-e a római határok?

A római határok értékelése nem könnyű. Ha a fent említett funkciókat vesszük az értékelés alapjául, akkor az kijelenthető, hogy több szempontnak megfelelték a határvonalak.

⁹⁶ Több nagyobb betörést jegyeztek fel a források, illetve tudtak azonosítani régészeti leletek kapcsán. Ilyen volt például a Kr. u. 2. századi markomann-quad-szarmata betörés is. A római seregek azonban eredményesen vették fel a harcot a kisebb betörő, portyázó csapatokkal szemben. A római erődítések, határvédelmi létesítmények és hadsereg pusztá jelenléte is sokszor elég lehetett ahhoz, hogy elrettentse a fejlettségben jóval elmaradó barbárokat a támadástól.

⁹⁷ *Hist. Aug.* Hadrianus XI-XII.

⁹⁸ Breeze 2011, 195.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ A kereskedelem leszűkítésére Hadrianus fala szolgált remek példát. Az itt található erődítésvonalon mérföldenként található egy átjáró kapu. Azonban a kutatók úgy vélik, hogy a kereskedelmi és civil forgalmat a nagyobb erődítményekhez és a fő útvonalakhoz terelték a rómaiak és a mérfölderdők átjáróit a katonaság használta őrzésként indításához, illetve a védelmi rendszer külső karbantartási munkálataihoz. A feltevés mellett alapvetően két érv szól. A mérfölderdők kapui nagyon keskeny átjáról voltak, amelyeket a Kr. u. 2-3. századok folyamán tovább szűkítettek. Ez szerkezetileg tette alkalmatlanná a rakományal teli kereskedők számára az átkelést. A másik érv a már fentebb említett korrupció. A mérfölderdők legénysége a szállások és raktárkapacitás alapján 8-12 fő lehetett. Ekkora létszám mellé nem valószínű, hogy magasabb rangú parancsnokot vezényelnek. Így felmerülhet a korrupció kérdése, illetve arról sem szabad megfeledkezni, hogy az alacsonyabb rangú tiszteket nem képezhették ki olyan speciális feladatokra, mint a vámok kiszabása és beszedése. Symonds 2013, 60-68.

¹⁰¹ Így történt ez a markomann-quad-szarmata háborúk végjátékában is, amikor a pannoniai határt átlépve Marcus Aurelius csapatai a barbárok földjén hajtottak végre megtorló támadásokat, amelyhez felhasználták a pannoniai határvédelem infrastuktúráját is. *Hist. Aug.* Marcus Antoninus filozófus XXVII. 10.

Az elválasztó funkciónak eleget tettek, mivel egyértelműen definiálhatták a rómaiak földjét, azonban ez alól is vannak kivételek. A barbár területen felépített létesítmények mindenképpen ezekhez tartoznak, azonban meghatározhatók azok a vonalak, amelyek egyértelművé tették, hogy hol lehetettek a Római Birodalom határai.

A kereskedelem és polgári forgalom szabályozásának kérdésére nem áll rendelkezésre forrás, így a kérdés megválaszolásához a régészeti emlékekhez kell fordulni. A határlétesítmények sűrűsége és a határfalak megléte mindenképpen megnehezíthette akár egyetlen személy számára az észrevétlen átkelést a római határokon, amelyet tovább nehezített az is, hogy a késő császárkorra a Birodalom belsejében is találunk ellenőrző állomásokat az utak mentén. Az őrzőtoronyok, tornyok, természetes akadályok nagyban leszűkítették és ellenőrizhetővé tették az egyének és áruk forgalmát. Véleményem szerint biztosan nem jelenthetjük ki, hogy megfelelt a kérdéskör elvárásainak a rómaiak határrendszere, azonban úgy gondolom, hogy alkalmasnak bizonyult a feladatkör ellátásához.

Támadások indításához ideális bázisként működhettek a határ menti létesítmények. A hadsereg által épített úthálózat révén gyors csapatösszevonásokra nyílt lehetőség. Ezen felül az úthálózatnak köszönhető az is, hogy az összevont seregeket megfelelő ellátásban tudták részesíteni, az utánpótlás vonalakat tudták biztosítani.

A Római Birodalom védelmének ellátásakor talán az elégséges szó tükrözi legjobban a határvédelem teljesítményét. Az olyan nagyobb volumenű támadásoknak, mint a Kr. u. 2. századi markomann-quad-szarmata támadás, vagy a Kr. u. 3. század válság idején betörő germán alemannok a római határvédelem nem tudott ellenállni. A kisebb betöréseket valószínűleg meg tudták fékezni. Erre a határlétesítmények pusztán a létéből is lehet következtetni, mivel ha nem lett volna semmilyen katonai hasznuk, akkor valószínűleg nem építették volna őket, illetve nem áldoztak volna jelentős anyagiakat és energiákat a fejlesztésükbe.

Összegezve megállapítható, hogy a római határok mégis sikeresen teljesítették feladataik nagy részét. Sikeresen ellenőrizték a határforgalmat, a kereskedelmet, bázisként szolgáltak a hadsereg határ menti műveleteihez és a nagyobb volumenű támadásoktól eltekintve sikeresen védték a Római Birodalmat több évszázadon keresztül.

Bibliográfia

Források

Burai Erzsébet, Havas László, Szűcs Gábor és Takács Levente (szerk.): *Császárok élete (Historia Augusta)*. Multiplex Media – DUP, Debrecen 2003.

Parthey, G. et Pinder, M. (szerk.): *Itinerarium Antonini Augusti*. Berolini, 1848.

Seeck, Otto (szerk.): *Notitia Dignitatum. Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum. Notitia Dignitatum in Partibus Occidentis*. Berolini, Apud Weidmannos, 1876.

Cooley, Alison E. (szerk.): *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation, and Commentary*. Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Kis Ferencné: *Suetonius: Caesarok Élete. Tizenkét életrajz*. Európa Kiadó, Budapest 1964.

Borszák István: Tacitus: *Annales I-III*. In: Szádeczky-Kardoss Samu (szerk.): *Auctores Latini XIII*. Tankönyvkiadó, Budapest 1970.

Szakirodalmak

Bertók G.: Late Roman Counterfortifications on the Left Bank of the Danube. In: B. L. van Beert et al. (szerk.): *Limes XVI, Actes des XVI. Internationalen Limeskongress in Rolduc 1995*. Oxford 1997, 165-172.

Borhy László: *Előszó és magyarázatok a Notitia Dignitatumhoz*. Pytheas Kiadó, Budapest 2003.

Breeze, David J.: Preface. In: Collins, Rob and Symmonds, Matthew (eds.): *Breaking down boundaries. Hadrian's Wall in the 21st century*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number 93. Portsmouth, Rhode Island 2013, 7-8.

Breeze, David J.: *The Frontiers of Imperial Rome*. Pen & Sword, Barnsley 2011.

Collins, Rob and Symmonds Matthew: Challenging preconceptions about Hadrian's Wall. In: Collins, Rob and Symmonds, Matthew (eds.): *Breaking down boundaries. Hadrian's Wall in the 21st century*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number 93. Portsmouth, Rhode Island 2013, 9-16.

Elton, Hugh: *Frontiers of the Roman Empire*. B.T. Batsford Ltd., London 2012.

Greene, Elizabeth M.: Before Hadrian's Wall: early communities at Vindolanda and on the northern

frontier. In: Collins, Rob and Symmonds, Matthew (eds.): *Breaking down boundaries. Hadrian's Wall in the 21st century*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number 93. Portsmouth, Rhode Island 2013, 17-32.

Gróf Péter és Gróh Dániel: *Visegrád római emlékei. Altum Castrum 6*. Visegrád 2006.

Horti Gábor: A Római Birodalom védelmi rendszere Britanniában és Pannoniában. In: Farkas István Gergő és Szabó András (szerk.): *Res Militares Antiquae. Az Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferencia tanulmányai, Pécs, 2013. február 22-23*. Pécs 2013, 73-90.

Johnson, S.: *Late Roman Fortifications*. London 1983.

Karavas, J.: Patterns of Distribution of Roman Troops and fortifications on the Lower Danube frontier (1st-2nd century AD). In: Visy Zsolt (szerk.): *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*. University of Pécs, Pécs 2003, 189-200.

Lander, J.: *Typology and Late Roman Fortification: the case of the 'Diocletianic Type'*. Roman Frontier Studies 3. (1980), 1051-1060.

Luttwak, E. N.: *The Grand Strategy of the Roman Empire*. Baltimore – London 1976.

Millar, Fergus: *The Roman Near East 31 BC – AD 337*. Harvard University Press. Cambridge MA – London ENG 1996.

Mráv Zsolt: *Dunakeszi, Late Roman Fortlet along the Danube – késő római kikötőerőd*. Budapest 2011.

Nagy Lajos: *Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse*. Budapest 1946.

Pearson, Andrew: *The Roman Shore Forts. Coastal Defences of Southern Britain*. Tempus Publishing Ltd., Stroud 2002.

Petrikovits, H. von: *Fortifications in the North-western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A.D.* Journal of Roman Studies 61 (1971), 178-218.

Robertson, A. S.: *The Antonine Wall*. Glasgow 1979.

Shelagh, G.: Was there an eastern origin for the late Roman fortifications? Some problems for research on the forts of Rome's eastern frontier. In: D. L. Kennedy (szerk.): *The Roman Army in the East*. Ann Arbor 1996, 169-209.

Southern, P – Dixon, K. R.: *The Late Roman Army*. New Haven – London 1996.

Symonds, Matthew: Gateway or Garrisons? Designing, building, and manning of the milecastles. In: Collins, Rob and Symmonds, Matthew (eds.): *Breaking down boundaries. Hadrian's Wall in the 21st century*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number 93. Portsmouth, Rhode Island 2013, 53-70.

Székely Melinda: *Calamitas atrocissima (Teutoburgi-erdő, Kr. u. 9)*. Aetas 16 (2001) 2. 5-14.

Székely Melinda: *Kereskedelem Róma és India között*. JATE Press, Szeged 2008.

Tóth Endre: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár 2009.

Wilkes, J. J.: *Diocletian's Palace, Split. Residence for a Retired Emperor*. Sheffield 1986.

Williams, S.: *Diocletian and the Roman Recovery*. New York – London 2000.

© DKE 2014

dke[at]southeast-europe.org
http://www.southeast-europe.org

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke[at]southeast-europe.org címre. *A cikket a következőképpen idézze:*

Horti Gábor: A Római Birodalom határai. *International Relations Quarterly*, Vol. 4. No. 2. (2014 nyár) 14 p. Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*